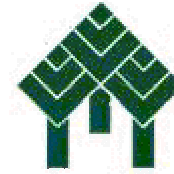

ספרית אורנים

המאמרים במערכת תדפיסים זו מוגנים על-פי

חוק זכויות יוצרים

הדפסת מאמרים תהיה לצרכי לימוד והוראה בלבד

אין לעשות כל שימוש מסחרי במאמרים.

204382

רינה בן-שחר וגדעון טורי, עורכים

העברית שפה חיה, כרך ג

קובץ מחקרים על הלשון
בהקשריה החברתיים-תרבותיים
בעקבות כנס "אורנים" תשס"א

הוצאת הקיבוץ המאוחד

"לגעת בשלוס":

על השדרוג הרטורי של שם הפועל

מעמדו התחבירי של שם הפועל בעברית בת-ימינו זכה לתשומת לב ניכרת מצד בלשנים (רוזן 1962; Aronson-Berman 1978; שטרן 1987; Glinert 1989). הדיונים בנושא זה נוגעים בעיקר לשאלת "ההתנהגות המבנית" הקובעת את הצטרפות שם הפועל (שה"פ) אל חלקים אחרים שברצף המילולי, וכן למעמדו התחבירי של שה"פ במשפט העברי (כנושא או כנשוא). שם הפועל מצטיין באופי גנרי מבחינת הזמן, הגוף והמין (כלומר "אינו מסומן") בהשוואה לצורות הפועל הנטויות. מסיבה זו שה"פ הוא אחת מהצורות הראשונות שבהן משתמשים העולים הלומדים את העברית כשפה נוספת. ב"לשון הביניים" (interlanguage) של הלומד משמשת, לכן, צורה זו כ"ברירת מחדל" של השימוש בפעלים, תחליף לפועל הנטוי. לגבי לומד העברית המתחיל זוהי מעין צורת פועל "נייטרלית", שאינה מסומנת מבחינת הזמן או מבחינת הגוף: "אני ללכת לחנות".

מבחינת תפקודו ברצף התחבירי – צירוף שגרעינו שם פועל הוא בחזקת צירוף שמני (צ"ש). בתורת צ"ש הוא עשוי לשמש הן כנושא והן כנשוא בפסוק שמני. בניתוח תימטי הבודק את מבנה האינפורמציה במשפט השמני טוב למות בעד ארצע נראה בצירוף "למות בעד ארצנו" תימה (theme), כלומר יסוד נתון, נקודת המוצא של האמירה, ואילו "טוב" הוא בגדר כימה (rheme), היסוד שבו טמון המידע החדש). קביעה כזו משתקפת גם בהנגגה היורדת בעת היגוי המשפט. אם נתבונן בקטע הלקוח מן ההמנון הלאומי "התקווה": *עוד לא אבדה תקוותנו... להיות עם חופשי בארצנו, ארץ ציון וירושלים...* נראה כי במקרה זה מתפקד, מבחינה תחבירית, הצירוף השמני "להיות עם חופשי" כתמורה (אפוזיציה) לצ"ש "תקוותנו".

לאחרונה נפוצה בעברית הישראלית תופעה שאפשר לכנותה בשם שדרוג (upgrading) של שם הפועל. השדרוג מתבטא בכך, שצ"ש הכולל שם פועל משמש – מלבד בתפקידו המסורתי של צ"ש כמרכיב המשובץ במשפט – גם כמבע עצמאי, או בתוך טקסט קצר מאוד, כצירוף שמני ללא השלמה פרדיקטיבית. לעיתים קרובות עדים אנו להעדפת השימוש בשה"פ אם ככותרת

לספר, אם כשם לסרט או ככותרת למאמר בעיתון. בהמשך הדברים נסה לבחון את מעמדם הסמנטי-פרגמטי של צירופים כאלה.

בסוגות (ז'אנרים) ובמשלבים שונים, כגון: בספרי בישול, בצבא, בשיח המקובל בשיעורים בבית הספר, בדיבור של ילדים ובסיסמאות פוליטיות, מתפקד שה"פ לעתים קרובות כמבע "קונטיבי" (על-פי מודל הפונקציות של הלשון שמציע יאקובסון 1970). מבע כזה מציין משאלה או הוראה: "לשתות!", "ללכת!", "לא לדבר!", "לקחת כוס קמח וכוס סוכר...", "לפתוח ספרים!". אפשר לתאר את המבנה הסמנטי-תשתיתי של מבעים אלה כמבטא מסרים הפותחים במילים: "צריך ל-", "עליך ל-", או: "אני מבקש ממך ל-". כך, למשל, יש להבין את הסיסמה הפוליטית של מפלגת ש"ס: "להחזיר עטרה ליושנה" כמציינת מטרה או משאלה.

שימוש דומה נעשה לפעמים גם בכותרות של מאמרי פרשנות; לדוגמה – שם מאמרו של גד שמרון במעריב, 13.5.1997 (עמ' 6) – "לרסן את חוליגני היס" (המאמר קורא לריסון רוכבי האופנועים המשתוללים על שפת היס). במקרים אלה ניתן להתייחס אל צירופי שה"פ כאל מבעים אליפטיים, שבהם הושמט חלקו הראשון של המשפט שהוא פועל עזר המציין בקשה או הוראה. ניתן להשלים את היסוד המושמט על-פי ההקשר הנסיבתי ועל-פי הסוגה של הטקסט. האם ניתן לשחזר בדרך דומה גם את מבנה התשתית של צירוף הכולל שה"פ ומשמש ככותרת לספר, לסרט או למאמר בעיתון? לפני שנענה על השאלה הזאת נזכיר כי כל כותרת לטקסט ממלאת מעצם טבעה פונקציה מטה-טקסטואלית. אפשר להתייחס אליה כאל מבע פארא-טקסטואלי המוסר לקורא, או לצופה בסרט או בהצגת תיאטרון, מידע על טקסט עוקב (ניר תשנ"ד). על-פי הנחה זו נוכל לפרש את המבע המילולי שבכותרת כמייצג "משפט תשתיתי" המבטא מסר הפותח במילים: "בטקסט שלהלן ידובר על ---". אם נתבונן לדוגמה בשם ספרו של יוסי ביילין *לגעת בשלום*, נסיק כי משמעותו המטה-טקסטואלית היא: 'בספר זה מדובר על נגיעה בשלום'. את שם ספרו של מנחם רגב על יאנוש קורצ'אק – *לגעת באדם* – נוכל לשכתב: 'בספר זה מדובר על נגיעה באדם'. בדיקת תרגומי שמות של ספרים או של סרטים מעלה, כי מסתמנת העדפה לתרגם לעברית את צורת ה-present participle האנגלית באמצעות שם פועל (ולא באמצעות שם פעולה, למשל):

Breaking the Waves === <== לשבור את הגלים (שם של סרט)

Harvesting the Past === <== לקצור את העבר (שם של ספר של מדג' סווינדלס)

Living, Loving and Learning === <== לחיות, לאהוב וללמוד (שם ספר של ליא

בוסקאליה בתרגומה של אביבה אגמון).

שאלת השאלה, מדוע מעדיף המתרגם צורה זו? במה עדיפה היא מן השימוש בפועל הנטוי, או בשם הפעולה? כדי לברר סוגיה זו נבדוק תחילה מספר חלופות

לתרגום שם הסרט Breaking the Waves: "לשבור את הגלים" (בחירתו של המתרגם), "שבירת הגלים", "שוברים את הגלים", "פלוני) שובר את הגלים". אחד היתרונות הבולטים לשימוש בשה"פ נעוץ, ככל הנראה, בסתמיות הטמונה בו, בנטרולו של האגנט, עושה הפעולה. שם הפועל ממקד את תשומת הלב בפעולה או בתהליך, ואינו מבטא במפורש את גורם הפעולה או את זמנה. בדרך זו הוא הופך אותה לעל-זמנית. השימוש בשה"פ מעניק למבע יסוד של אימפרסונליות, כלומר של אי-הגדרת ה"מי". לעתים גוררת אחריה הסתמיות תחושה של עמימות או של אָניגמטיות, ואין הדבר מוגבל רק לשמות של יצירות שבתחום הספרות היפה. כך, למשל, שם ספרה של גיסי שריג (מסדה, 1996), *לדעת דבר*, עוסק בהקניית כישורי עיון. שם זה עמום למדי. במקרה זה תורמת לעמימות גם המשמעות הסתמית-משהו של המילה "דבר". נראה שהמחברת הייתה מודעת לכך, וכדי להפיג את האניגמטיות נתנה לספר גם כותרת-משנה: "כישורי עיון ותקירה".

נציין, כי הבחירה בשם הפועל ככותרת לטקסט תואמת את הכיוון של הגישה ה"פוסט-מודרניסטית" לגבי תפיסת משמעות הטקסט ודרכי הבנתו – פתיחת המבע לאפשרויות שונות של אינטרפרטציה. הטקסט הפותח בשה"פ אינו יוצר סגירות (closure) בתודעת הקורא, משום שאינו מבטא משמעות ספציפית אחת. הוא מאפשר קריאות שונות, והאינטרפרטציה אינה טמונה בטקסט אלא בקורא. אפשר לטעון, כי אפקט דומה עשויה לגרום גם הבחירה בשם הפעולה ככותרת (למשל: "ידיעת דבר" במקום "לדעת דבר"; או – "קצירת העבר", במקום להשתמש בניסוח "לקצור את העבר" לשם הספר של מדג' סווינדלס). מדוע נוטים אפוא להעדיף בכל זאת את צורת שה"פ משם הפעולה (למשל: "לגעת" לעומת "נגיעה"), שהרי גם שם הפעולה עשוי להעניק למבע אופי אימפרסונלי ועל-זמני? ייתכן שהחסבר לכך נעוץ בנטייה אופנתית להמיר צורה שנשחקה בשימוש בצורה אחרת.

בחלק מהמקרים ניתן אמנם להמיר שם פועל בשם פעולה מבלי לגרום שינוי של ממש במשמעות (השוו: Aronson-Berman 1978 : 292-294). המרה כזו אכן אפשרית באותם מקרים שבהם מדובר בשה"פ בעל אופי שמני בולט, כגון: *לשבור את הגלים* (שם של סרט) <=== "שבירת הגלים". אולם נראה שבמקרים אחרים אפשר להצביע על הבדלים סמנטיים בין השימוש בשה"פ לבין השימוש בשם פעולה. הדבר בולט אם נשווה, למשל, את שני הניסוחים החלופיים בשמות שלהלן:

לדעת אישה (שם של ספר מאת עמוס עוז) <=== "ידיעת אישה"

לכבות את האהבה (שם של ספר מאת יוכי ברנדס) <=== "כיבוי האהבה"

להרגיש את מינסוטה (שם של סרט) <=== "הרגשת מינסוטה".

במקרים כאלה "ברירת המחדל" היא ששם הפעולה מייצג את עושה הפעולה,

ולא את מקבל הפעולה, כפי שמחייב הניסוח באמצעות שם הפועל (המילית "את" מצריכה מקבל פעולה). במקרים מסוימים הבחירה בשם הפעולה עלולה לגרום דו-משמעות (כך בדוגמה הראשונה שלעיל) ואף תחושת של אי-קבילות סמנטית (בדוגמה השלישית).

מבדיקה מדגמית עולה שהשימוש בשם הפועל הוא אניגמטי יותר מהשימוש בשם הפעולה, משום שהוא מאפשר חלופות שונות ומגוונות של מבני-תשתית, כלומר של דרכי אינטרפרטציה. כך, למשל, המסר הטמון בשם הספר של סנייה רומן *לחיות מתוך שמחה* (1994) עשוי להתפרש בדרכים שונות: 'גיבור הסיפור חי מתוך שמחה', 'להלך יסופר על המשמעות של חיים מתוך שמחה', 'יש/רצוי לחיות מתוך שמחה'. יתר על כן – בעוד ששה"פ ממקד את תשומת הלב בתהליך או בהתרחשות, הרי שם הפעולה מציג את הפעולה או את התהליך כעובדה מוגמרת. יש לייחס זאת לעובדה ששם הפעולה נושא אופי שמני בולט, יותר מזה של שה"פ. הדבר מתבטא גם ב"התנהגות הדקדוקית" של שתי הצורות: משם פעולה אפשר ליצור צירוף של סמיכות, בעוד שהדבר מנוע כשמדובר בשם הפועל. בדיקה של המצאי מצביעה על כך, כי בשמות של יצירות ספרותיות נפוץ במיוחד השימוש בשם הפועל "לגעת". אחד הראשונים שהשתמשו בתבנית של שם הפועל ליצירת כותרת של ספר היה הסופר עמוס עוז, והוא כינה את ספרו *לגעת במים, לגעת ברוח*. נראה, שהשימוש של עוז במילה "לגעת" בכותרת לספר שימשה דוגמה למחברים אחרים ואף למתרגמים. שתי דוגמות לנוהג זה, שבתרנו באקראי, הן שם ספרו של יוסי ביילין *לגעת בשלום* (1997) ושם הספר *לגעת באדם* של מנחם רגב (תשנ"ו). *לגעת במהות* הוא שמו המתורגם של ספר שכתב דו קרישנמורטי (תורגם מאנגלית בשנת 1997). השם המקורי באנגלית היה *Insight*. מבין הסרטים המיובאים נזכיר את השם העברי שניתן לסרט *לגעת ביופי*.

להלן ננתח את הערך הסמנטי-פרגמטי של כמה מן השימושים בשם הפועל כשם או ככותרת לטקסטים שונים. שם ספרו של דן בן-אמוץ *לזכור ולא לשכוח* (הצירוף אינו כולל במקרה זה את מושא הפועל – *השואה*), שראה אור לפני כשלושים שנה, עשוי להתפרש כפנייה קונטיבית: 'יש לזכור ולא לשכוח'. שונה הדבר לגבי שם ספרה של עמירה הס *לשתות מן הים של עזה* (1996). שם הספר מבוסס על הביטוי העממי הערבי "לך לשתות ממי הים", שפירושו: 'לך לעזאזל'. בביטוי זה השתמש יו"ר הרשות הפלשתינית, יאסר ערפאת, בדברו על מדינה פלשתינית שירושלים בירתה ('יומי שזה לא מוצא חן בעיניו, שילך לשתות מן הים של עזה'). המחברת בתרה בביטוי זה כשם לספרה כדי לרמוז על דברי ערפאת (אפשר לראות בכך קישור אינטר-טקסטואלי); באמצעות הקישור הצורני מוסבת תשומת הלב אל עמדת הרשות הפלשתינית לגבי עתיד המוי"מ על השלום. במקרה זה מצטיין המסר המטה-טקסטואלי באניגמטיות מסוימת. אפשר אולי לנסח את המסר כך: 'בספר זה ידובר על אותם אנשים הקוראים לישראל לשתות ממי הים של עזה'. אמנם הרימוז הבין-טקסטואלי "מפצה" את

הקורא במידה מסוימת על העמימות, שכן הוא מעיד (לפחות) על כך שמדובר בנושא הקשור לרשות הפלשתינית.

דוגמה מסוג אחר היא שמו של קובץ שירים המיועד ללומדי עברית כשפה נוספת בשם *לשיר עברית*, שראה אור בהוצאת האגף להנחלת הלשון של ההסתדרות הציונית, תשנ"ז (כותרת המשנה כוללת גם היא שימוש בשה"פ – "ללמוד עברית בזמר ובשיר"). נראה שגם במקרה זה השפיעה על העורכים הנטייה האופנתית להשתמש בשה"פ כשם לספר. המשמעות במקרה זה שקופה: היא מבטאת מסר קונטיבי המכוון אל המורים ואל התלמידים: "יש/כדאי/רצוי ללמד לשיר שירים עבריים כאמצעי ללימוד השפה העברית, ובספר זה אנו מציעים לכם כיצד לעשות זאת".

האופנה של השימוש בשם הפועל בכותרת של טקסט חדרה גם לעיתונות. במקרים רבים מנוסחים שמות של כתבות ומאמרי פרשנות באמצעות ש"פ. לדוגמה:

לסגור עם החיזבאללה (הארץ, 12.2.97)

לחיות עם מנעול על המקרר (הארץ, 23.2.97)

לרסן את חוליגני הים (מעריב, 13.5.97)

גם במקרים אלה אפשר לחלק את המבעים לשני סוגים עיקריים מבחינת המסרים המשתקפים בדוגמות. במקרה הראשון והשלישי המסר הוא קונטיבי מובהק: "יש להגיע להסכם ("לסגור") עם החיזבאללה", "יש לרסן את חוליגני הים". מבעים אלו הם עצמאיים, אוטונומיים, מעין "מיני-טקסטים". בכותרת *לחיות עם מנעול על המקרר*, לעומת זאת, המסר הוא מטה-טקסטואלי גרידא: יכתבה שלהלן יסופר על המשמעות של החיים עם מנעול על המקרר; או: ילהלן יסופר על אדם (או על קבוצת בני אדם) החי עם מנעול על המקרר. בעוד שבמקרה הראשון הכותרת מעבירה לקורא מסר תוכני משלה, למרות שהיא מנותקת מן הטקסט העוקב, הרי במקרה השני הכותרת היא, למעשה, צירוף שמני חסר פרדיקציה (גם במבנה התשתית), ולכן אינה יכולה לתפקד כמבע אוטונומי.

בשני סוגי המבעים אפשר לתאר את הצירוף כתימה ללא רימה: הכותרת מספקת לקורא את התימה (היסוד הנתון), ואילו עליו מוטל להשלים – על סמך מידע הרקע שלו – את הרימה, כלומר את המידע החדש. כאשר הכותרת היא מטה-טקסטואלית גרידא, יוכל הקורא להשלים את הרימה רק לאחר קריאת הטקסט העוקב. במקרים אחרים – כשיש לכותרת מסר תוכני המובן לקורא – יידו להשלים את הרימה כבר בשלב של תיהלון הכותרת.

סיכום

השימוש המתפשט בשם הפועל בכותרות מעניק לתבנית של שה"פ מעמד מיוחד. אפשר לראות בכך שדרוג של תבנית, ששימשה בעבר בתפקידים המקובלים של צורות ה-infinitive. אפשר לסכם ולקבוע, כי השימוש הנפוץ לאחרונה בביטוי המכיל שם פועל בכותרת של טקסטים שונים ממלא שתי פונקציות: מצד אחד הצירוף עשוי לתפקד כמבע עצמאי המבטא מסר שלם (בדרך-כלל – קונטיבי), ומצד שני הוא משמש כגריין (teaser) שהפונקציה שלו מוגבלת להתייחסות מטה-טקסטואלית אל הטקסט העוקב, תוך שמירה על עמימות מסוימת. השימוש בשה"פ מעניק לכותרת הטקסט נופך של סתמיות וגנריות, לעתים – עד כדי אניגמטיות. שמות המנוסחים כך פתוחים לפירושים שונים, ולכן השימוש בהם תואם את הכיוון המקובל בימינו לגבי הבנת הטקסט – האפשרות של אינטרפרטציות מגוונות. ניסוח כזה מצטיין במקרים רבים בעמימות מכוונת הניתנת לפרשנויות שונות, כשהדגש מושם בפעולה ולא באגנט, באירוע ולא בעושה הפעולה. הצירוף השמני של שה"פ מתפקד כתימה, והקוראים מוזמנים להשלים את הרימה, על-פי שיקול דעתם.

מראי מקום

יאקובסון, רומן

1970 "בלשנות ופואטיקה". הספרות, 2, 274-285.

ניר, רפאל

תשנ"ד "ניתוח השיח של כותרת חדשותית". בלשנות עברית, 37, 23-32.

שטרן, נפתלי

תשנ"ז "שם הפועל כנשוא או כנושא דקדוקי". בתוך: ספר הדסה קנטור, עורכים אורה שורצולד ויצחק שלזינגר. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, 205-214.

1987

"שם הפועל כמרחיב אטריבוטיווי בעברית הישראלית". בתוך: שי לחיים וזנן. תל אביב: החוג הישראלי של חברי האגודה האירופית לבלשנות, 9-10.

Aronson-Berman, Ruth

1978 *Modern Hebrew Structures*. Tel Aviv: University Pub. Projects.

Glinert, Lewis

1989 *The Grammar of Modern Hebrew*. Cambridge: Cambridge UP.